

ПІДПРИЄМЦІ В СОЦІАЛЬНІЙ СТРУКТУРІ МІСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ НАДДНІПРЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ — НА ПОЧАТКУ ХХ ст.

На основі матеріалів демографічних та промислових переписів, а також на основі матеріалів податкових обстежень здійснюється спроба визначити питому вагу підприємництва серед населення міст Підросійської України в другій половині ХІХ — на початку ХХ ст. Аналізується процес руйнування становості та «перетікання» представників різних станів до підприємницького прошарку. Наголошується на незавершеності процесу формування соціальної структури індустріального суспільства.

Ключові слова: демографічні переписи, промислові переписи, прибутковий податок, підприємництво, міста Підросійської України, соціальна структура

Дослідження підприємництва в українській історичній науці не втрачають популярності вже з десяток років. Так, популярними є персоналістичні, просопографічні, соціокультурні студії. Економічні та суто соціальні аспекти часто залишаються поза полем зору дослідників. Так, відкритим є питання місця підприємців у соціальній структурі Російської імперії та власне, кількість та питома вага підприємництва серед міського населення.

Радянські дослідники при вирішенні цієї проблеми мали виходити із підрахунків В. Леніна, який прагнув довести успіхи капіталістичного розвитку та завершеність процесів класоутворення. Для цього він некоректно використав результати перепису населення 1897 р., матеріали земської статистики, відомості міського перепису Петербурга та механічно отримав цифру у 1,5 млн. підприємців. Відтак, соціальний поділ суспільства видавався простим: пролетарі та напівпролетарі (50,7%), бідні дрібні хазяї (28,5%), багаті господарі (18,4%), крупна буржуазія (2,4%)¹. Усі дослідники, намагаючись не суперечити «класику», робили штучні припущення. До уваги не брались міські переписи та матеріали обстежень перед введенням прибуткового податку.

Перепис 1897 р. не дає можливості визначити власне підприємницький прошарок. Кількість зайнятих у торгівлі чи то фінансовій сфері не дорівнює кількості підприємців. Наприклад, зайнятим у банківській сфері був і власник банку, і касир. Відтак, деякі розрахунки виглядають надуманими та механістичними. Так, Т. Ніколаєва наводить цифру 2% підприємців від загальної кіль-

---

* **Тетяна Водотика** — кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу історичної регіоналістики Інституту історії України НАН України, tvodotyka@gmail.com

¹ *Ленін В.І.* Розвиток капіталізму в Росії. Процес утворення внутрішнього ринку для великої промисловості: [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.magister.msk.ru/library/lenin/len03v00.htm>.

кості населення станом на 1897 р. Автор вивела її шляхом плюсування зайнятих у торгівлі, кредитно-торгових операціях, а також осіб, які жили за рахунок прибутків з нерухомості чи капіталу (їх не можна вважати підприємцями, хіба що вони відійшли від справ, але частка «підприємців на пенсії» у цій групі є мізерною)².

О. Донік підрахував кількість купців у містах, послуговуючись ревізькими сказками, переписом 1897 р., статистикою видачі гільдійських свідоцтв³. Купецтво, звісно, асоціювалось із підприємництвом. Але з 1860-х рр. все важче було ставити знак рівності між цими групами. Підприємництвом займалися селяни, дворяни, різночинці, належність же до купецтва ставала показним елементом в умовах руйнування становості.

Міський перепис Києва 1874 р. чи не єдиний з усіх демографічних переписів, проведених на території Підросійської України, враховує статус особи по відношенню до сфери зайнятості — одиночні власники, власники підприємств із найнятими робітниками, найняті робітники, учні. Так, підприємництвом у сфері торгівлі було зайнято 3899 осіб (3%), з них 4 — власники банків, наприклад. Для обрахування кількості підприємців у виробничій сфері та сфері послуг додаймо кількість підприємців з найнятими працівниками та без них. Отже, підприємництвом у сфері виробництва товарів та послуг займалось 8112 осіб, або 6,4%. Загалом же до підприємницького прошарку на 1874 р. можна віднести 12011 осіб, або 9,4% киян⁴.

Приблизні розрахунки можна зробити щодо Одеси, ґрунтуючись на матеріалах перепису 1892 р. За підрахунками В. Дякіна, кількість підприємців становила 17 183 (5,6%)⁵. Наголосимо, що з цих 17 183 близько 12% складали іноземці (у Москві та Санкт-Петербурзі — 6–7%)⁶. Такі показники відповідають загальним визначенням кількості людей у суспільстві із потенційними підприємницькими задатками — не більше 15% населення.

1892 р. був складений проект прибуткового оподаткування усіх, хто мав дохід, вищий за 1000 рублів на місяць. І хоча його так і не було реалізовано, у процесі його підготовки були проведені два обстеження, результати яких опубліковані⁷. Попри те, що такі дослідження проводились вперше і самі фахівці

---

² *Николаева Т.М.* Соціальний та національний склад підприємницького прошарку в Україні в останній третині XIX — на початку XX ст. // Проблеми історії України XIX — початку XX ст.: Зб. наук. пр. — 2008. — Вип. 14. — С. 285–292.

³ *Донік О.М.* Чисельність та етнічно-конфесійний склад купецтва України в XIX — на початку XX ст. // Український історичний журнал. — Київ: «Дієз-продукт», 2009. — № 5. — С. 96.

⁴ *Киев и его предместья.* По переписи 2 марта 1874 г. — Киев: Б. и., 1875. — С. 45–96.

⁵ *Дякин В.С.* Был ли шанс у Столыпина? — СПб: «Лисс», 2002. — С. 24.

⁶ *Шаццлло М.К.* Социальный состав буржуазии в России в конце XIX века — М.: ИРИ РАН, 2004. — С. 15–23.

⁷ Материалы к проекту Положения о государственном подоходном налоге. Подоходный налог. Ожидаемое число плательщиков, их доход и сумма налога, по исследо-

мінфіну визнавали недосконалість методик обчислення, зібрані матеріали є унікальними. Вони не дозволяють вирахувати точну кількість підприємців у містах, але дають розуміння їх питомої ваги.

Отже, усі потенційні платники податків були розділені на категорії залежно від суми прибутку (1000–2000 руб., 2000–5000 руб., 5000–10 000 руб., 10 000–20 000 руб., 20 000–50 000 руб., понад 50 000 руб.) та його джерела (від землі, від міської нерухомості, капіталів, особистої праці, торгово-промислових занять). Загальна кількість тих, хто отримував прибутки понад 1000 рублів щомісячно склала 404,7 тисячі, або 0,28% населення (станом на 1904 р. із розрахунку чисельності населення 144,1 млн.)⁸. Найбільшу частку платників податку склали особи, що отримували прибуток від особистої праці (лікарі, інженери, викладачі тощо) — 36,6% (148 120 у абсолютних цифрах). На другому місці були підприємці — торгово-промислові заняття забезпечували 20,7% потенційних платників (83 579 у абсолютних цифрах). Відсоток питомої ваги підприємців можна скоригувати у бік збільшення. Оскільки понад 20% осіб (30 тис.), які займались особистою працею, були службовцями (менеджерами) на підприємствах, і їх слід віднести до підприємницького прошарку. Майже третина були рантьє, отримуючи прибутки від капіталів та міської нерухомості (29,1%). З усіх видів отримання прибутків підприємництво було найбільш прибутковим — п'ята частина підприємців отримувала 37,5% очікуваних надходжень до казни від введення прибуткового податку⁹.

Отже, приблизні підрахунки дають нам цифру у 11 3203 підприємці, прибуток яких складав понад 1000 рублів на місяць. У відсотковому відношенні до всього населення імперії станом на 1904 р. це 0,078%, а до міського населення — 0,61%¹⁰. Зауважимо, що це дані безвідносно до географічних меж дослідження і без урахування тих підприємців, чий прибуток був менше 1000 рублів (середнє та дрібне підприємництво, ремісники-власники).

Відомості промислової статистики також можуть стати у нагоді, але із рядом застережень. У 1900, 1908 та 1910 рр. проводились промислові переписи, матеріали яких опубліковані. У них враховано ім'я власника, його станова належність, обсяг виробництва тощо. До підприємців також ми зараховували орендарів та управляючих, якщо відповідні дані наводились. Послугуючись виданням «Список фабрик и заводов России. 1910 г.» (вміщені результати перепису 1908 р.), нами була обрахована кількість підприємців-городян — близько 3000 осіб. 127 з них — орендарі, 508 — завідувачі підприємств, 1484 — власники підприємств, співвласники акціонерних товариств із приблизного

ванію, произведенному податными инспекторами и казенными палатами в 1909–1910 году. — СПб.: Б. и., 1910. — 119 с.

⁸ Статистический ежегодник России за 1904 г. Год первый. — Спб.: ЦСК МВД, 1905. — С. 80.

⁹ Шаццлло М.К. Назв. праця. — С. 159.

¹⁰ Статистический ежегодник России за 1904 г. ... — С. 80.

розрахунку троє співвласників на одне товариство — 747¹¹. Перепис враховував лише підприємства із паровими двигунами або з 10 найманими робітниками або річною вартістю продукції від 5000 руб. Співставляючи кількість підприємців із кількістю міського населення (на 1 січня 1909 р. — 3 510 700¹²) виходить, що питома вага їх мізерна — 0,085%. Наголосимо, що це фактично велике промислове підприємництво. Дрібні та середні підприємці залишались не обрахованими ані фабричною інспекцією (через відсутність парових котлів, наприклад), ані фіскальними органами (адже прибутки були меншими, від тих, які планувалось обкласти податком). Так само «за бортом» обліку залишалась торгівля та сфера послуг. Підводячи підсумок підрахунків зазначимо, що матеріали міських одноденних переписів дозволяють вести мову про 5–9% підприємців у складі міського населення. 0,01% складали великі підприємці, а решту — дрібні та середні, зайняті у сфері послуг, торгівлі, дрібному виробництві.

Так само важливо показати місце підприємців у соціальній структурі та вплив на її зміну. Руйнування становості внаслідок модернізаційних процесів вело до формування нових щаблів у соціальній ієрархії. Ці щаблі були не монолітними, а багатошаровими. Так, у середовищі підприємництва можна виділити вихідців з купецтва, які часто зберігали станові характеристики (замкненість та безальтернативність ідентифікації). Типовою для них була кар'єра від «крамничного хлопчика» до прикажчика і самостійного купця, або отримання справи у спадок і продовження родинного бізнесу. Вони були найбільш чисельним та економічно впливовим прошарком промислової буржуазії. Їм у відсотковому відношенні належало менше дрібних, а більше середніх та великих промислових підприємств.

Але купецтво — це стан, а станова структура руйнувалась. Вивчаючи ступінь поширення станових, класових, професійних характеристик у процесі модернізації, деяким дослідникам видається необхідним продовжувати дослідження еволюції станової структури. Законодавство та масова свідомість сприймали саме станову парадигму¹³. Водночас зауважимо, що при дослідженні перехідного суспільства (від традиційного до індустріального) варто робити наголос на нових соціальних реаліях, процесах становлення нових соціальних структур та інститутів.

Урядова стратегія наближення частини підприємців до казни та двору в обмін на їх лояльність втілювалася у розширенні прав і пільг купецтва упродовж першої половини XIX ст., нагородженні званнями, орденами, наданні персональних привілеїв тощо. До таких маркерів слід віднести звання комерцій-

---

¹¹ Список фабрик и заводов России. 1910 г. По оф. данным фабричного, податного и горного надзора. Составлено редакцией «Торгово-промышленной газеты» и «Вестника финансов». — Спб.—Варшава, 1912. — 1112 с.

¹² Статистический ежегодник России за 1909 г. Год шестой. — Спб.: ЦСК МВД, 1910. — С. 35–54.

¹³ *Миринов Б.Н.* Социальная история России периода империи (XVIII — начало XX в.): Генезис личности, демократической семьи, гражданского общества и правового государства. — СПб.: Дм. Буланин, 1999. — Т. 1. — С. 78.

радника (започатковане 1800 р.) та мануфактур-радника (1810 р.). Останні практики продовжили своє існування до початку ХХ ст. Тому природнім було формування психології служіння, що винагороджувалося ознаками вищого соціального статусу, успішної інтеграції до елітних прошарків суспільства.

У 1832 р. було запроваджено спадкове та особисте почесне громадянство. Цей крок мав на меті модифікувати станову структуру міста, створивши привілейовану групу, залучити економічну та інтелектуальну еліту до управлінських проблем. Звання почесного громадянина присвоювалося імператорським указом. Після міської реформи 1870 р. початкова потреба відпала і почесне громадянство стало просто формою вираження вдячності міста за служіння, способом заохочення, елементом престижу.

Зв'язок між підприємництвом та новоствореним прошарком є дискусійним. Так, за підрахунками О.М. Боханова з усіх осіб, зарахованих до спадкових почесних громадян за 1898–1914 рр., 30% були купцями, а всього представники великої буржуазії склали 50–60% спадкового громадянства¹⁴. За підрахунками М. К. Шацилло з 1863 до 1900 рр. із 2792 прохань 2082 були подані купцями (74,6%). За 1832–1900 рр. купцями виявилось 75,6% тих, хто подав клопотання про присвоєння звання почесного громадянина¹⁵.

В. Нардова підрахувала соціально-професійну приналежність вже нагороджених званням почесного громадянина. Так, частка купців та підприємців серед нагороджених була найбільшою у 1880–1889 рр. — 21,4%. У наступне десятиліття їх питома вага зменшилась до 15,8%. Загалом же за 1863–1899 рр. цей показник склав 13,1%. Найбільше нагороджених виявилось серед губернаторів, генерал-губернаторів та градоначальників (28%)¹⁶. Відтак, статус почесного громадянства нечасто застосовувався для заохочення власне підприємців. Це свідчить про формування самодостатнього прошарку підприємництва, який не потребував підвищення соціального статусу.

Специфіка регіонального розвитку підприємництва у містах південних та східних губерній України призвела до формування принципово нового соціального елементу — технічної інтелігенції, менеджменту. Це директори заводів, інженери, начальники цехів, керівники регіональних відділень банків, адміністратори тощо. Ця особливість була співзвучна світовим тенденціям кінця ХІХ ст. в розподілі функцій професійного керівника та власника підприємства. Представників цього прошарку відрізняли якісна освіта (університетська чи принаймні середня спеціальна), високий фаховий рівень, пристойні заробітки. Обіймаючи високі посади в керівництві підприємств, вони ставали впливовими фігурами в промисловому світі (М. Авдаков, О. Ауербах, П. Горлов, Ф. Єнакієв,

---

¹⁴ Боханов А.Н. Деловая элита России. 1914 г. — М.: Институт российской истории РАН, 1994. — С. 138–140.

¹⁵ Шацилло М.К. Назв. праця. — С. 76–80.

¹⁶ Нардова В.А. Самодержавие и городские думы в России в конце ХІХ — начале ХХ в. — СПб.: Наука, 1994. — С. 211–222.

А. Мевіус та ін.)¹⁷. Технократія не була замкненим прошарком — ключовими були професійні якості, з середовища управлінців виходили ті, хто починав власну справу. Навіть на початку ХХ ст. цей прошарок підприємництва був нечисленним.

Підготовка дипломованих фахівців у виробничій сфері інституалізувалась наприкінці ХІХ ст. з появою спеціальних технічних вузів. За короткий час з їх випускників сформувався контингент технічної інтелігенції¹⁸. Станом на 1914 р. не менше чверті керівників акціонерних товариств мали спеціалізовану освіту¹⁹. Один із друкованих органів підприємців «Промышленность и торговля» неодноразово наголошував на тому, що Росія на тому етапі розвитку підприємництва, що вже не потребує імпорту знань, навичок та вмінь. Навпаки, закордонні фірми відтепер мають достатньо підстав довіряти російським підприємцям та наймати їх в якості управляючих. Упродовж першого десятиліття ХХ ст. іноземці в адміністративних підрозділах підприємств майже повністю були витіснені кадрами, підготовленими в імперії.

Підприємці нової генерації різко виділялись на фоні вихідців з купецького стану — консервативних, не готових до ризику, авторитарних та важких на підйом. Втім, від купецтва техноеліта перейняла етику служіння, але не грошима, а знаннями та талантом. Частково її представники інкорпоровались до владних ешелонів. Особливо активно цей процес почався після 1906 р. Уряд традиційно використовував потенціал підприємництва для вирішення тактичних завдань, втрачаючи з поля зору стратегічні пріоритети. За влучним визначенням А. Рібера, лейтмотив уряду у відносинах з підприємництвом — *to keep out of power* (тримати подалі від влади)²⁰. Служіння владі, а не суспільству та не усвідомлення своїх інтересів мало своїм закономірним наслідком неконсолідованість та невідповідність соціального авторитету можливостям нового прошарку. Беззаперечне економічне лідерство не завжди конвертувалось у політичний вплив підприємців загалом та технократів зокрема.

У містах-піонерах (Київ, Харків, Одеса, Катеринослав) модернізаційних перетворень та поступу підприємництва формувалось сприятливе середовище для зростання нової генерації підприємців. І саме в містах-піонерах молоді, освічені, амбітні та успішні підприємці отримували політичний вплив, еквівалентний економічній потузі.

Яскравим прикладом була кар'єра М. Ф. фон Дітмара, власника машинобудівного заводу у Харкові, політичного та громадського діяча. Він був промисловим підприємцем нової генерації часів модерної індустріалізації. Виходець з

---

¹⁷ Шандра О.І. З'їзди гірничопромисловців Півдня Росії: створення та діяльність (1874–1918 рр.) — Луганськ: Вид-во ДЗ «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка», 2011. — С. 33–36.

¹⁸ Крутина Т.Д. Техноеліта в системі економіки і влади в кінці 19 — початку 20 століття // Росія в 20 столітті. Люди, ідеї, влада. — М.: Росспэн, 2002. — С. 137–141.

¹⁹ Боханов А.Н. Крупная буржуазия России (конец XIX в. — 1914 г.). — М.: Наука, 1994. — С. 160.

²⁰ Rieber A.J. Merchants and entrepreneurs in Imperial Russia. — University of North Carolina Press, 1982. — P. 126–130.

дворян, після закінчення кадетського корпусу не став робити військову кар'єру, а вступив до Гірничого інституту в Санкт-Петербурзі. По закінченню кілька років працював інженером на Путиловському заводі та на будівництві залізниць. Потім переїхав до Харкова. 1893 р. відкрив механічну майстерню і на 1914 р. володів двома машинобудівними заводами (виробляли продукції на 260 тис. рублів), входив до правлінь кількох акціонерних товариств²¹. Підприємець став помітним учасником міського життя, активним членом та згодом і головою Ради з'їздів гірничопромисловців Півдня Росії, благодійником та громадським діячем. Водночас, його фігура концентрувала в собі всі суперечності імперського підприємництва. Зокрема, М. фон Дітмар робив багато добрих справ для своїх працівників: будував житло, лікарні, але до кінця свого життя стверджував, що, наприклад, тривалість робочого дня — приватна справа підприємця та його робітника²². Підприємець вважав себе повноправним господарем найманого працівника, а усі свої благородні вчинки розглядав як поблажливість та вияв доброї волі. Соціальна відповідальність та соціальні обов'язки не обтяжували підприємця.

Симптоматичним та показовим є текст декларації від об'єднаних організацій промисловості та торгівлі, фінансів та сільського господарства, яку 25 квітня 1918 р. М. фон Дітмар, будучи головою Ради з'їздів гірничопромисловців Півдня Росії, вручив очільнику гетьманського уряду В. Голубовичу. Декларація у даному випадку є квінтесенцією поглядів підприємництва саме нової генерації на своє місце в державі, економічні та соціальні функції. В ній підкреслювалось, що економічна діяльність може розвиватись лише в умовах правової держави. Діяльність центральних та місцевих органів державної влади мала б базуватись на тісному поєднанні цих органів із зацікавленими колами. Результатом цього має бути участь підприємців у прийнятті тих рішень, які б безпосередньо стосувались бізнесу. Підприємці висловлювались проти робітничого контролю підприємств. Завдання професійних робітничих організацій мали обмежуватись професійними та культурно-просвітницькими цілями. Категорично заперечувались наміри законодавчо нормувати робочий день чи заробітну плату, що мотивувалось можливим зниженням продуктивності праці²³.

Декларація свідчила про безкомпромісність, готовність піти на суто символічні поступки. Це було проявом невеликого запасу міцності, нерозвиненої корпоративної культури та навіть низького рівня інстинкту самозбереження, відсутності стратегічного мислення. Підприємництво жило бажанням заробити попри проблеми, не враховуючи інтереси робітників та навіть усієї держави.

---

²¹ *Беликов Ю.А.* Дитмар (Ditmar) Николай Федорович, фон // Экономическая история России с древнейших времен до 1917 г.: Энциклопедия. — М.: Российская политическая энциклопедия, 2008. — Том 1: А–М. — С. 692–693.

²² *Чумак М.М.* Купецтво як фактор розвитку промисловості Лівобережної України (60-ті рр. XIX ст. — 1914 р.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01; Східноукр. нац. ун-т ім. В. Даля. — Луганськ, 2009. — С. 98.

²³ *Шаццлло М.К.* Российская буржуазия в период Гражданской войны и первые годы эмиграции. 1917 — начало 1920-х годов. — М.: Наука, 2008. — С. 180.

Декларація М. фон Дітмара свідчить про низький рівень соціальної відповідальності навіть на 1918 р.

Політичний вплив у містах практично безальтернативно належав дворянству (за рідкісними винятками), яке домінувало у сфері переробки продуктів сільського господарства та видобувній промисловості. Скажімо, поширеною формою інвестицій була купівля земельних ділянок у Катеринославській губернії в надії знайти там вугілля. Справді велика частка дворян серед міських підприємців була лише у містах Волині і частково Правобережжя. Це пов'язано із тим, що значна частина міст Волині колись мали або зберігали приватно-власницький статус, малоземельна шляхта мусила заробляти на прожиття. Загалом же дворянство важко пристосовувалось до умов ринку. Поміщики рідко засновували власний бізнес. Найчастіше вони користувались зі свого імені і ставали акціонерами, членами правлінь, президентами банків, компаній тощо. Поширеним було рантьєрство, тобто інвестування коштів без особистої участі. По мірі поступу ринкових трансформацій участь у акціонерних товариствах та підприємствах ставала все більш привабливою. Тож поміщики поволі втягувались у підприємницькі кола. Часто, здобуваючи технічну, інженерну, економічну освіту, вони ставали управляючими вищої ланки. Втім, дворянство складало не більше 5% тих, хто сплачував промисловий податок. Проте в цілому вихідці з дворян стали чи не ключовою складовою великої буржуазії, де їх частка склала 25%²⁴.

Проявом регіональної специфіки формування підприємницького прошарку у містах із значними військовими гарнізонами була помітна питома вага відставних військових (Миколаїв, Вінниця). Колишні військові, часом беручи у партнери купців, відкривали дрібні підприємства — кузні, заводи, магазини²⁵.

Селяни також були джерелом формування підприємців і їх роль об'єктивно посилювалась, зокрема, на Півдні. Колоністи, переселенці, державні селяни, козаки були індивідуалістами, були готові ризикувати, проявляти ініціативу. Психологічно селянство Півдня було більш готовим до підприємництва, аніж в інших регіонах України. Аграрний сектор тут був більшою мірою втягнутий у товарні відносини. Не в останню чергу смаки селян впливали на роботу текстильної промисловості та магазинів одягу, численних банківських установ, кредитних товариств, ощадно-позичкових кас, ломбардів. Образно кажучи, вони творили підприємців. Село формувало запит на сільськогосподарське машинобудування, яке й розвинулось в містах Півдня України. Початок ХХ ст. ознаменувався появою нового покоління селян. Це були діти тих, хто у пореформену добу зміг почати справу чи розвинути стару і таким чином заробити статки. Вони мали освіту, відмінний від батьківського світогляд, практичніше дивились на життя. Але у місті вони рідко започатковували справи. Конкуренція міських жителів, труднощі пристосування до міського життя — все це звужувало

---

²⁴ Боханов А.Н. Крупная буржуазия России (конец XIX в. — 1914 г.) ... — С. 120.

²⁵ Державний архів Миколаївської області, ф. 216, оп. 1, спр. 135, арк. 12–22; спр. 183, арк. 1–4.

потенційні можливості для підприємництва селян у місті. Часто селяни принципово не хотіли змінювати соціальний статус.

В літературі є відомості щодо джерел формування підприємців. Так, за підрахунками В. Крутікова, у 1872 р. серед власників підприємств Донецько-Придніпровського регіону було 53,2% поміщиків, 8,9% купців і почесних громадян, 22,8% селян та козаків, 1,2% представників інтелігенції, 2,5% офіцерів та чиновників. У 1900 р. серед гірничопромисловців було 24% поміщиків, 20% купців та почесних громадян, 16,1% селян і козаків, 3,2% інтелігенції, 5% офіцерів та чиновників, 1,6% іноземців²⁶. Загалом же склад промисловців України станом на 1900 р. виглядав так: 35,19% — купці, 28,8% — дворяни, офіцери, чиновники, 9,85% — міщани, 6,9% — іноземці та колоністи, 2,4% — інтелігенція, 1,73% — селяни, 14,32% — невідомого походження (очевидно, не вказали стану належності)²⁷.

В. Дякіну належить визначення питомої ваги станів у підприємницькому прошарку на 1905 р. на основі матеріалів підготовки введення прибуткового податку. І хоча у своїх підрахунках він згрупував губернії таким чином, що виокремити українські неможливо, зате врахував лише міське населення. Автор наголошує на абсолютному домінуванні торгового підприємництва над промисловим (90,6% проти 9,4% у містах із населенням до 50 тис., 87% проти 13% — із населенням до 100 тис., і 85,8% проти 14,2% у найбільших містах)²⁸.

Отже, співставивши відомості різних джерел і методів обрахування можна стверджувати, що питома вага підприємців в соціальній структурі міста становила 5–9%. Для Києва 1874 р. питома вага підприємців становила 9%, для Одеси 1892 р. — 5,6%. Наголосимо, що ці підрахунки виходять із статистики структури зайнятості. Якщо ж послуговуватись матеріалами промислової статистики, результати будуть іншими. Перепис враховував лише підприємства із паровими двигунами або найманими робітниками не менше 10 осіб або річною вартістю продукції не менше 5000 рублів, тобто, умовно це лише велике та середнє промислове підприємство. Співставляючи кількість підприємців із кількістю населення в містах України на 1 січня 1909 р. виходить, що питома вага їх мізерна — 0,085%. Але наголосимо, що це лише велике промислове підприємство. За підрахунками В. Дякіна, на долю промислового підприємства випадало 13% підприємців. Торгівлі ж віддавали перевагу 87% підприємців²⁹. Таким чином, промислова статистика залишала поза обліком дрібне та середнє промислове та торгове підприємство.

Отже, протягом другої половини XIX — початку XX ст. йшов процес розмивання традиційної станової соціальної структури суспільства і формування нових соціальних прошарків. Він не отримав логічного завершення, що видно на

---

²⁶ Крутіков В.В. Буржуазія України та економічна політика царизму в пореформений період. — Дніпропетровськ: ДДУ, 1992. — С. 158.

²⁷ Лазанська Т.І. Історія підприємництва в Україні (на матеріалах торгово-промислової статистики XIX ст.). — Київ: Інститут історії України НАН України, 1999. — С. 67.

²⁸ Дякин В.С. Был ли шанс у Столыпина?... — С. 25–30.

²⁹ Там само. — С. 18–20.

прикладі підприємництва, яке не стало повноцінним класом ані за кількісними, ані за сутнісними характеристиками.

**THE STATUS OF ENTREPRENEURS IN THE URBAN SOCIAL
STRUCTURE IN UKRAINE UNDER RUSSIAN RULE IN THE SECOND
HAFT OF THE 19th — EARLY 20th century**

Tetyana Vodotyka (Ph. D., researcher of the Department of Regional History, Institute of History of Ukraine, National Academy of Sciences of Ukraine
tvodotyka@gmail.com)

Using the materials demographic and industrial censuses and on the basis of tax inspections the author attempts to count the proportion entrepreneurship in the urban population during the second half of the nineteenth — early twentieth century. The process of destruction of estate social structure and «flow» of different estates to the business layer is shown. The incompleteness of the process of formation of the social structure of industrial society is emphasized.

Keywords: *demographic census, industrial census, income tax, entrepreneurship, cities of Ukraine, social structure.*